Н. Чейлитко, асп.

АНТИНОМІЯ ЛІНІЙНОЇ ТА СТРУКТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕЧЕННЯ: ПРОБЛЕМА ФОРМАЛЬНОГО ОПИСУ

Стаття присвячена проблемі впливу мовленнєвих законів на структурну організацію речення, специфіку якої пропонується відображати в термінах розміченого дерева залежностей. Ключові слова: елемент речення, розмічене дерево залежностей, синтаксичний зв'язок, словоформа.

The article is devoted to the problem of speech regularities influence on syntactic sentence structure. Appropriateness of Dependence Tree Method is argued. Key words: sentence element, marked dependence tree, syntactic connection, word form.

Кожне реальне речення, хоч і вибудовується в мовленні на основі певної комбінації типових синтаксичних правил, є унікальним. Адже мовлення первинне щодо мови, завжди більше ніж вона, є джерелом усього нового в ній[1]. Саме тому актуальним є завдання виявити не лише структурні (мовні) закономірності організації речення, але й дослідити вплив мовленнєвих процесів на оформлення речення як комунікативної одиниці.

Метою статті є визначення вихідних положень формального опису речення як мовленнєвої одиниці. Новизна роботи полягає в тому, що в ній запропоновано та теоретично обґрунтовано процедуру відображення лінійної та структурної організації речення в термінах розміченого дерева залежностей.

Свого часу Л. Теньєр сказав: "Зрозуміти речення – значить з'ясувати для себе сукупність зв'язків, які об'єднують слова, що входять до його складу"[2]. Справді, структуру речення можна представити як набір слів, пов'язаних між собою синтаксичними зв'язками за правилами певної мови. Проте речення не зводиться до компонентів, які його складають, а є принципово новим утворенням. Воно існує передовсім у мовленні й може бути ідентифіковане лише у складі більшої мовленнєвої одиниці – тексту.

Переважна більшість вітчизняних досліджень, написаних у традиціях конструктивного синтаксису, присвячена виявленню структурних схем речення та правил їхнього поширення[3]. На нашу думку, формалі-

зований опис синтаксичної організації речення необхідно здійснювати для всіх його компонентів без винятку, а не лише для обов'язкових. У реченні як складникові цілісного повідомлення наявні такі синтаксичні одиниці, які забезпечують його зв'язок з іншими реченнями в межах тексту (конектори) або підкреслюють інформативно значуще для цього конкретного повідомлення (фразові частки), репрезентують додаткову інформацію (вставні речення, пояснювальні конструкції), тобто забезпечують комунікативну перспективу на рівні речення й тексту. Вони є факультативними для структурної схеми речення як абстрактного зразка, проте надзвичайно важливі в організації реального речення в тексті. Окрім того, їх уведення в речення здійснюється на основі набору загальних синтаксичних правил, які належать до сукупності мовних механізмів породження мовлення. Про необхідність враховувати вплив комунікативних процесів на побудову речення вказував, зокрема, І. Распопов[4].

Одним із способів репрезентації структури речення в сукупності всіх його елементів є дерево залежностей – орієнтований граф, який складається з вузлів на позначення мінімальних синтаксичних одиниць речення та орієнтованих ребер (стрілок), які відповідають синтаксичним зв'язкам між цими одиницями і завжди спрямовані від підпорядковуючої одиниці до підпорядкованої. У цьому разі речення становить ієрархію словоформ, які між собою перебувають у відношенні підпорядкування.

Водночас необхідно зважати, що синтаксична структура речення "описується не тільки системою підпорядкування, але й порядком слів"[5]. Тому недоліком класичного дерева залежностей є те, що в ньому не відображається інформація про лінійний порядок словоформ в реченні, яка, на думку О. Падучевої, має бути спеціально приписана ребрам дерева[6]. Ми розробили систему маркувань вузлів та ребер дерева, яка відображає лінійний порядок словоформ у реченні та характер синтаксичного зв'язку між ними. Завдяки цьому враховується антиномія лінійної та структурної (ієрархічної) організації речення.

Вироблення списку маркерів синтаксичного зв'язку базується на таких критеріях: 1) напрямок зв'язку (відповідно розрізняємо сурядний, підрядний та предикативний зв'язок), 2) характер одиниць, поєднаних зв'язком (складові аналітичної словоформи, складної ле-

ксеми, фразеологізму, синтаксична конструкція, частина складного речення, одиниці, які не є власне членами речення).

Тому окремої уваги заслуговує питання про співвідношення елементів речення з елементами дерева. Існують два підходи до розуміння мінімальної синтаксичної одиниці речення, яка має відповідати окремому вузлові в дереві. Перший, представлений у граматиці залежностей, передбачає, що кожний вузол дерева співвідноситься з однією словоформою, навіть якщо та є, по суті, складовою аналітичної словоформи. Під словоформою тут розуміють відрізок буквених символів між двома пробілами[7]. Згідно з іншим підходом, постульованим у граматиці Л. Теньєра, синтаксична структура описується в термінах функціональних одиниць – членів речення, що можуть бути вираженими більш ніж однією словоформою[8]. Тож можна говорити про два рівні членування речення на складові: на рівні членів речення та на рівні словоформ.

Усупереч традиції, яка склалася в граматиці залежностей, на позначення буквеного ланцюжка між двома пробілами ми послуговуємося терміном "елемент речення", а не "словоформа". Більше того, прагнемо послідовно розмежувати поняття словоформи та елемента речення: словоформа є реалізацією лексеми в тексті й містить певний лексичний та граматичний зміст. У реченні як лінійній послідовності словоформі може відповідати один або декілька елементів речення.

Аналогічно, синтаксичну позицію в реченні може заповнювати один чи декілька елементів, що зумовлюється як лексичною, так і граматичною їх специфікою. За своєю граматичною природою словоформа може бути синтетичною або аналітичною. У другому випадку вона становитиме два лінійних буквених відрізки, які можуть бути розташованими в реченні як контактно, так і дистанктно (напр., *будемо жити, хай діють, буду далі казати*). Так само на лексичному рівні існують ЛСВ, які представлені кількома компонентами: йдеться передовсім про складені ЛСВ, лексикалізовані та фразеологізовані сполуки (напр., *незалежно від, відповідно до, під час, організація "Жінки України", Ірина Марківна Попова, Міністерство сім'ї та молоді, не мати гадки, стати останньою краплею, кидати тінь, співати під чужу дудку*). Складові частини таких утворень розташовані завжди контактно. На синтаксичному рівні кілька словоформ на підставі "семантичної недостатності" однієї з них можуть утворювати

неподільну синтаксично єдність, компоненти якої перебувають у комплективному відношенні і також можуть розташовуватися дистанктно (напр., *витримувати порівняння, мати відношення, дати команду, не мати жодних підстав*). Кожна із названих ситуацій має враховуватися в процесі представлення синтаксичної структури речення, адже має місце антиномія структурно-семантичної єдності такої складеної одиниці з її лінійною подільністю в мовленнєвому потоці. Правило, за яким пропонується зазначені ситуації позначати одним вузлом в дереві[9], непридатне тоді, коли в дереві має бути відображене не лише структурне членування речення, але й лінійне.

Таким чином, у статті визначено вихідні положення формального опису речення як мовленнєвої одиниці для з'ясування специфіки його структурної та лінійної організації, яка забезпечується сукупністю синтаксичних зв'язків між його елементами. Структура речення представляється, з одного боку, як ієрархія синтаксичних позицій (членів речення), які заповнюються словоформами, пов'язаними синтаксичним зв'язком. З другого боку, речення розглядається як лінійна послідовність елементів речення (які можуть дорівнювати або ні словоформі).

[1]Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи.2-е изд. – М., 2001. – С.19-20; [2]Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М., 1988. – С.23; [3]Иванова Л.П. Структурно-функциональный анализ простого предложения. – К., 1991; Почепцов Г.Г. Конструктивный анализ структуры предложения. – К., 1971; Шведова Н.Ю. Русский язык. Избранные работы. – М., 2005; [4]Распопов И.П. Очерки по теории синтаксиса. – Воронеж, 1973. – С.19; [5]Шрейдер Ю.А. Свойства проективности языка // НТИ, Серия 2. – 1964, №8. – С. 38; [6]Падучева Е.В. О способах представления синтаксической структуры предложения // Вопросы языкознания – 1964, №2. – С. 113; [7]Долинина И.Б. Системный анализ предложения. – М.,1977. – С. 8-9; [8]Теньер Л. Указ. раб. – С.50; [9]Севбо И.П. Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика. – К., 1981. – С.34.